

נאמנים למקורות הערביים ללא בקשת מיזוג עם התרבות הנוצרית, וביטוי לכך ניתן בכתביו של ר' שם טוב אבן פלקירה. בפרק זה נדון בהתפתחויות שונות שהתרחשו עד לפריצה המחודשת של המגיה האסטרלית לתודעה הפילוסופית בוויכוח הגדול של סוף המאה ה-13 וראשית המאה ה-14, ועד להפיכת מגיה זו לגורם תאולוגי מרכזי באמצע המאה ה-14.

דחיקה והדחקה

היעדרותה של המגיה האסטרלית בבחינת גורם תאולוגי מרכזי בעולם השכלתני עולה מתוך הנתונים שבידינו על ההוגים שפעלו ויצרו משלהי המאה ה-12 עד לאמצע המאה ה-13, דוגמת בני משפחות התיבונים (שמואל ומשה) והקמחים (יוסף ודוד). נתבונן למשל ביצירתו הפרשנית של ר' דוד קמחי. רד"ק הביא פעמים אחדות את פירושו של אבן עזרא לעניין התרפים.² ואולם רד"ק ציין, כי לדידו כוחם של הצלמים הוא בחשיפת העתיד בלבד, ואין בהם יכולת פעולה.³ הווי אומר, הם משמשים כלי עזר לצפיה אסטרולוגית ולא למעשה כישוף, וגם תפקוד שכזה שריר אך ורק 'לדעת המאמינים בהם'.⁴ זאת ועוד: רד"ק ביאר ש'העוֹרִים והפסחים' של אנשי יבוס היו צלמי נחושת שהייתה חקוקה בהם שבועה, ועליהם קרא את הכתוב 'עֵינִים לֹהֶם וְלֹא יִרְאוּ...'.⁵ במקומות רבים בפירושו ניכר, שפולחן הצלמים היה שקול בעיניו לעבודת אלילים. מכאן אפשר להניח, שרד"ק לא ראה במגיה האסטרלית גורם ממשי, ושלל ממנה משמעות תאולוגית חיובית כלשהי.

והרי נתונים נוספים המשקפים התעלמות מתפיסת המגיה האסטרלית כגורם ממשי בעל משמעות תאולוגית. ידוע לנו שר' יעקב אנטולי ערך

2 פירושי רד"ק לבראשית לא, יט (מהדורת מ' קמלהר, ירושלים תש"ל, עמ' קס); שופטים יח, ה; שמואל א יט, יג. להשפעתו הכללית של אבן עזרא על פרשנותו של רד"ק ראה F. Talmage, 'David Kimhi and the Rationalist Tradition, II: Literary Sources', in Ch. Berlin (ed.), *Studies in Jewish Bibliography, History and Literature in Honor of I. E. Kiev*, New York 1971, pp. 457–460

3 יתרפים הם צלמים וראו בהם העתידות' (פירוש רד"ק ליחזקאל כא, כו ומקבילות רבות).

4 פירוש רד"ק להושע ג, ד.

5 תהלים קטו, ה"ז; פירוש רד"ק לשמואל ב ה, ו.

ניסויים באלכימיה, אך לא שמענו על זיקה מגית-אסטרלית כלשהי לגביו.⁶ האנציקלופדיסט ר' יהודה בן שלמה הכהן מתח ביקורת חריפה על מורידי רוחניות על צלמים, כמו בדברים שלהלן:

'העוזבים ארחות יושר' גו' 'אשר ארחתיהם עקשים... להצילך מאשה זרה' (משלי ב, יג-טז) — חכמות חיצונות עשיית הצלמים וכיוצ' בהן, ועל זה נאמ' 'ורועה זונות יאבד הון' (שם כט, ג), וכבר אמרנו כי הוא כינוי בעבור הגלגל, כלו' יאבד חכמת הגלגל בעשיית צלמים, והן שקראם 'זונות'. ולא היה לו לשמש אותה חכמה כי אם בידיעת הבורא יתב' הון עשיר קרית עוזו.⁷

לפי ר' יהודה העיסוק במגיה האסטרלית פוגם בחכמות האמיתיות, כמו אסטרונומיה. לא מן הנמנע, שהתקפתו החד-משמעית של הרמב"ם על הכישוף בכלל ועל המגיה האסטרלית בפרט הכתה שורשים בעולם השכלתני במחצית הראשונה של המאה ה-13. אולם המצב משתנה בשלהי המאה. הוויכוח העז שפרץ אז בפרובנס מלמד על עיסוק מגי-אסטרלי מסיבי לצרכים רפואיים בקרב שכלתני פרובנס.⁸

לפנינו אפוא סכמה היסטורית כזו: במרוצת המאה ה-12 הייתה המגיה האסטרלית לגורם תאולוגי רב עצמה בקרב שכלתנים עד להתקפתו החריפה של הרמב"ם. במחצית הראשונה של המאה ה-13 תקפו שכלתנים את המגיה האסטרלית או שהתעלמו ממנה, כנראה בעקבות ביקורתו הקשה של הרמב"ם. בשלהי המאה ה-13 שבה המגיה האסטרלית ופרחה, ונוכל להוסיף שבאמצע המאה ה-14 היא נהפכה לגורם רעיוני ותאולוגי מכריע בקרב קבוצה גדולה של שכלתנים.

מיעוט הנתונים על ההגות במאה ה-13 איננו מאפשר לדבר על תהליכים

6 ראה C. Sirat, *A History of Jewish Philosophy in the Middle Ages*, Cambridge & Paris 1990, p. 227

7 פירוש ר' יהודה בן שלמה למשלי, שנדפס בתוך D. Goldstein, 'The Commentary of Judah ben Solomon Hakohen ibn Matqah to Genesis, Psalms and Proverbs', *HUCA* 52 (1981), p. 223 ls. 626-630. תרגום של ביקורת נוספת מהחיבור 'מדרש החכמה' נמצא אצל R. Patai, *Jewish Alchemists*, Princeton, NJ 1994, p. 150

8 על ויכוח זה ראה להלן פרק שמיני.

היסטוריים או אידאיים מוגדרים. עם זאת כדאי לברר: כיצד התרחשה התאוששותה של המגיה האסטרלית? האם הפרקטיקה הרפואית שנעזרה בהורדת רוחניות על צורות היא בגדר הסבר מלא ומספיק לשיבתה של המגיה האסטרלית לעולם התאולוגי? כאמור לעיל, במסגרת זו נצביע על הופעת שתי גישות רעיוניות המעידות על רציפות מסוימת של תפיסת המגיה האסטרלית בעולם התאולוגי היהודי בלי זיקה ישירה לפרקטיקה רפואית. גישה אחת התפתחה אמנם בעולם הקבלי, במשנתו של ר' משה בן נחמן (רמב"ן), ואולם דמות רבת השפעה זו הטביעה את חותמה גם על ההגות השכלתנית. גישה אחרת (ר' שם טוב אבן פלקירה) צמחה במסגרת שכלתנית מובהקת. נדון בגישות אלה ראשונה ראשונה.

דגמים מגיים-אסטרליים

מבחינת דמותו ההיסטורית והפוליטית היה הרמב"ן המפשר הגדול. עובדה זו התבטאה בעמדותיו במהלך הפולמוסים החריפים על כתבי הרמב"ם ועל הפילוסופיה. אולם מבחינת הגותו העצמית ביקש הרמב"ן יותר מכול לערער את האוטוריטה הפילוסופית ולשלול ממנה את הסמכותיות המוחלטת והמכריעה בהסברת חוקיותו של הקוסמוס. גישה זו ניכרת יותר מכול בהשתתת הסבר תופעות הטבע על הנס,⁹ ואותותיה נגלים בבהירות גם

9 ראה למשל D. Berger, 'Miracles and Natural Order in Nahmanides', in I. Twersky (ed.), *Rabbi Moses Nahmanides (Ramban) – Explorations in his Religious and Literary Virtuosity*, Cambridge, MA 1983, pp. 107–128; נהוראי, 'תורת הנס והטבע אצל הרמב"ן וזיקתה לר' יהודה הלוי', דעת 17 (תשמ"ו), עמ' 23–31; ד' ברגר, 'על נס וטבע במשנת הרמב"ן', דעת 19 (תשמ"ז), עמ' 169–170; Y. T. Langermann, 'Acceptance and Devaluation: Nahmanides' Attitude towards Science', *Journal of Jewish Thought and Philosophy* 1 (1992), pp. 223–245. לנגרמן הצביע על הכרתו של הרמב"ן בהישיג המדע תוך כדי פגיעה בסמכותו של המדע. לאחרונה נידונה תפיסתו המגית של הרמב"ן במחקרים אלו: D. Ruderman, *Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe*, New Haven 1995, pp. 35–40; J. Stern, 'The Fall and Rise of Myth in Ritual – Maimonides' versus Nahmanides on the *Huqqim*, Astrology, and the War against Idolatry', *Journal of Jewish Thought and Philosophy* 6 (1997), pp. 185–263.

בתפיסת המגיה כחכמה ה'אמתית' ובקרבתה לקבלה, כמו שנראה להלן. עקרונות גישתו המגית-האסטרלית של הרמב"ן הם כדלהלן:

(א) המגיה ממשית, והיא החכמה ה'אמתית'. קביעה זו תקפה לכל הצורות המגיות, ומבחינה זו אין הבדל בין מגיה אסטרלית ובין ניחוש, העלאה באוב וכיוצא באלה.

(ב) לאסטרולוגיה יש מקום מהותי בהסבר התופעות המגיות השונות. כלומר, הרמב"ן הפך את הצורות השונות של המגיה לענפים וסעיפים של המגיה האסטרלית.

(ג) השפע האסטרלי (רוחניות) והשפע הקבלי חד הם. הבחינה הקבלית היא הפן הנסתר והעמוק של השפע המורד, ואילו הבחינה האסטרולוגית היא זו הנגלית.

(ד) עבודה זרה היא ניצול השפע בניגוד לציוויים תורניים ובאופן פגום מבחינה תאולוגית. אין להסכים בשום אופן עם הקביעה שאין בה ממש. עובדי עבודה זרה הם חוטאים, אך לא טיפשים ומהבילים.

(ה) הפרשנות המגית-האסטרלית לתורה גלויה ושקופה בסוגיות אחדות, אך אינה הופכת לתאולוגיה אסטרולוגית, כפי שזו נתהוותה באמצע המאה ה-14.

נפרט קביעות אלו, ונפתח דווקא בקביעה האחרונה והשלילית כדי לקבל פרופורציה נכונה על מקומה של הפרשנות המגית-האסטרלית בתאולוגיה של הרמב"ן. ואלה העובדות: הרמב"ן נמנע במופגן מפרשנות מגית-אסטרלית לסוגיות מקראיות שכבר נתפרשו בגוון כזה בעבר. ייתכן מאוד שלא רצה להרחיב פרשנות זו מפני שסבר כי יש להצניעה מעיני ההמון. עם זאת בסוגיות אחרות אימץ הרמב"ן דגם מגי-אסטרלי, עם שהוא מניח תשתית למיזוג רוחניות הכוכבים עם שפע הספירות. הבה ניטול שלוש דוגמאות לשלילת ההסבר המגי-האסטרלי או להתעלמות טוטלית ממנו:

(א) התרפים. הרמב"ן אימץ את הדעה שאבן עזרא דחה לכאורה, והיא שהתרפים הם 'כלים לקבל השעות ויקסמו בהם לדעת עתידות'.¹⁰ הווי אומר,

10 פירוש הרמב"ן לבראשית לא, יט; מובא מתוך פירושי התורה לרבינו משה בן נחמן, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשי"ט, א, עמ' קעה. בכמה פירושים הגדיר הרמב"ן את הקסם כצפיית העתיד, כפי שהתבטא על בלעם, 'כי היה קסם ותבואנה העתידות בלבו' (הפירוש לבמדבר כד, א, מהדורת שעוועל, ב, עמ' רצח). וראה בפרט את הגדרתו בדברים יח, ט: 'והזכיר קסם קסמים (שם, י), והיא מחשבה בעתידות

מדובר בכלים אסטרולוגיים המסייעים לצפיית העתיד, ואין בהם משום הורדה אקטיבית של כוחות הכוכבים.

(ב) בלעם. אף פעולותיו של אותו קוסם התבארו בידי הרמב"ן על דרך צפיית העתיד לפי קריטריונים אסטרולוגיים, אך לא לפי מגיה אסטרלית.¹¹ (ג) נחש הנחושת. הרמב"ן הסבירו על יסוד הנס הגמור ('נס בתוך נס'), נגד חוקי הטבע, בניגוד להסבר המגיה-האסטרלי, שהציגו כקמיע למשיכת רוחניות הכוכבים.¹²

לעומת זאת אימוץ דגם פרשני מגיה-אסטרלי, אגב רמז לזיהוי ההסבר האסטרולוגי עם ההסבר הקבלי-התאוסופי, ניתן לראות בפרשנותו לחטא העגל. לדידו של הרמב"ן חיפשו בני ישראל 'מורה דרך' במדבר לצורך ההישרדות לנוכח תנאי המחיה הקשים בשימון. המדבר כפוף ל'מדת הדין', והצורה שעשה אהרן נועדה למקד את עבודת האלוהים על ידי סימול כוח הדין בשור. הנמקתו זו של הרמב"ן נשענה על מקורות רבניים קלסיים תוך ערנות לרמיזות קבליות:

והכוונה לאהרן היתה מפני שישראל היו במדבר חורב שממה, והחרבן ושממות עולם יבואו מן הצפון... אבל כי מן השמאל תבא מדת הדין¹³ לעולם להשיב על כל יושבי הארץ כרעתם, והנה במעשה המרכבה¹⁴ אמר 'פני שור מהשמאל לארבעתם' (יחזקאל א, י), ולכן חשב אהרן כי

בכלל... והזכיר בפרט מעונן והוא היודע בעננים, ומנחש הוא המביט בעופות בכנפיהם או בצפצוף... שכל מה שימהר להודיע בעתיד קודם היותו יקרא נחש, כלומר נחיש ונקדים לדעת' (ב, עמ' תכז). וראה עוד להלן. על דעת אבן עזרא ראה לעיל עמ' 75-76.

- 11 ראה בהערה הקודמת, וראה עוד הפירוש לבמדבר כב, לא; כג, כג.
- 12 הפירוש לבמדבר כא, ט (מהדורת שעוועל, ב, עמ' רפג). המונח 'נס בתוך נס' מופיע גם בפירוש לשמות טו, יט, כה. והשווה D. Novak, *The Theology of Nahmanides Systematically Presented*, Atlanta 1992, p. 72
- 13 זיהוי ה'שמאל' עם ספירת הדין רווח בראשית הקבלה, החל מספר הבהיר וכתבי ר' יצחק סגי נהור. ראה G. Scholem, *Origins of the Kabbalah* (ed. R. J. Z. Werblowsky), Philadelphia & Princeton 1987, p. 293
- 14 בשער הגמול קבע הרמב"ן שהמשכן, המקדש וכליהם נועדו 'להבין סודות מעשה עולם העליון והאמצעי והשפל, ורמזי כל המרכבה שם' (כתבי רמב"ן, מהדורת ח"ד שעוועל, ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' רצו). עולם גרמי השמים עומד אפוא במקביל לעולם העליון.

המחריב יורה דרך מקום החרבן, כי שם כחו הגדול, ובהיותם עובדים שם לאל יערה רוח ממרום כאשר נאצל על משה, וזהו שאמר חג לה' מחר, שיהיו העבודות והזבחים לשם המיוחד להפיק רצון ממנו אל בעל הצורה, כי בהיותה לפנייהם יכוננו אל ענינה.¹⁵

ההסבר שהענין הרמב"ן למעשה העגל מושתת כולו על משיכת שפע אלוהי ותאוסופי ועל נטרול השפע השלילי של כוחות הדין והרע. הווי אומר, אין ספק שהרמב"ן הקנה משמעות קבלית לחטא. זאת ועוד: אף שהרמב"ן לא אמר זאת בפירוש על אתר, הוא ודאי נתכוון לכך שצורת העגל מסייעת להורדת השפע מהספירה הספציפית על המנהיג מורה הדרך (אהרן) ועל העם. כיצד משתלב הגורם המגיה האסטרלי בהסבר קבלי כזה? ברור שהרמב"ן לא נמנע מהנמקה אסטרולוגית ומגית, לאמור מזיהוי מקור השפע בעולם גרמי השמים וממשיכתו על צורת העגל. שתי ראיות לכך: האחת, כשדן הרמב"ן באיסור עבודת הכוכבים, שלידו היא נחלת 'הרשעים' ולא 'השוטים', הזכיר תדיר את פעולת התמונות והצורות, וחתם 'כאשר היה בענין מעשה העגל'.¹⁶ ראייה שנייה היא פרשנותו לחטא העגל בסוף דרשת 'תורת ה' תמימה'. מתוך הסבר ארוך ומפותל אנו למדים על הפרשנות המגית-האסטרלית שהקנה הרמב"ן לסוגיה זו. דברי הרמב"ן נאמרים מיד לאחר דיון בעבודה זרה כהקטרה למלאכת שמים. וזו לשונו:

ואנשי העגל עשו ע"ז [= עבודה זרה] שנחלקו לשתי דעות. מתחלה רצו לעשות להם גוף מקבל כח עליון וטלסמ"א להורות להם דרך המדבר, כמ"ש 'קום עשה לנו אלהים אשר ילכו לפנינו כי זה משה האיש' וגו' (שמות לב, א), הנה בכאן שני דברים: שיעשה להם אלהים, שאבד להם משה; וכי משה אלהיהם הוא?! ועוד: 'ויאמרו אלה אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים' (שם, פס' ד); וכי יעלה

15 הפירוש לשמות לב, א (מהדורת שעועל, א, עמ' תקו-תקז). כשהרמב"ן נקט את הביטוי עליונים הוא רמוז לממד התאוסופי והן לממד האסטרלי (כפי שנראה להלן בהערה 23), וסביר להניח שהוא הדין בהעראת הרוח 'ממרום', הנוכרת בפסקה המובאת. ראה E. R. Wolfson, 'By Way of Truth – Aspects of Nahmanides', *Kabbalistic Hermeneutic*, *AJS Review* 14 (1989), pp. 112-114 של ההנהגה במדבר ראה שם, עמ' 139-140.

16 הפירוש לשמות כ, ג (מהדורת שעועל, א, עמ' שצג).

על הדעת שיעשה אדם צורה ויאמרו כי הוא הצילם קודם שנעשה מן הים מן השבי? ¹⁷ — אין לך שוטה אומר כן... אבל הענין ברור הוא שחשבו ישראל שמרע"ה [= משה רבנו עליו השלום] שהוא להם אמצעי ושלוח בינם לבין בוראם, נסתלק מהם, ואמרו לאהרן שיעשה להם גוף מקבל כח אלהים שיקרא להם בשם 'משה', שכתוב בו 'ואתה תהיה לו לאלהים' (שמות ד, טז), ויורה להם הדרך אשר יעלו בה, כאשר היו עושים למשה... והם בתחלה לא אמרו לעבדו כלל... כי מיד שראו הם שהיה על צורת עגל אמרו כי זה הגוף אשר סייע להם במזלם ביציאת מצרים ועד עתה, שאלתם שילך מכאן ואילך לפניהם. ¹⁸

צורת העגל נתפסה אפוא כטליסמן מובהק, המותאם לתנאים האסטרוליים של השהות במדבר. המטרה התועלתית של צורת העגל הייתה להדריך את ישראל במהלכו במדבר, ולכן הופנתה לשר המדבר, למאדים, בזמן שהיה בבית שור. 'וכן מראה האודם בזהב הם מקבלי כחות מאדים, והם היו במדבר במקום החרבן שהוא הארץ של מאדים ומחלקי' ¹⁹ מלאכי החבול... התבונן אהרן בכח שור ועשה להם גוף בצורה זו, מקבל הכח הזה במזלות ושעות, שיוורה דרך המדבר ויסיע אותם'. כבר בפרשנות מוקדמת זאת לא ויתר הרמב"ן על הרובד הקבלי וקבע, כי השפע שביקשו בני ישראל להוריד היה 'מדת הדין מקבל כח עליון מן החיה הנקראת שור שהוא מהשמאל'. ²⁰ כיצד נסביר אפוא את הדחייה החדה לכאורה של המסד האסטרוולוגי

17 כלומר, אין להבין את בקשת ה'אלהים' שבכתוב 'עשה לנו אלהים' כפשוטה, לאמור כמתייחסת לצורת העגל. הצורה איננה בגדר אלוהות, וזה משני נימוקים: (א) צורת העגל אמורה למלא את מקומו של משה. וכי נתפס משה כאלוהות בעיני עם ישראל? (ב) כיצד ייתכן לייחס לצורת העגל אירועים (כיצאת מצרים) שהיו טרם עשייתה? תשובת הרמב"ן מצביעה על רציפות בין פועלו של משה, שנרמז כי נעשה באמצעים מגיים-אסטרוליים, לבין פועלה של צורת העגל.

18 דרשת 'תורת ה' תמימה', כתבי רמב"ן, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשכ"ג, א, עמ' קעא-קעב.

19 אולי צ"ל 'מחלקו' (של מאדים) — מלאכי החבול'.

20 שם, עמ' קעב. וראה לעיל, הערה 13. על המשמעות הקבלית של המרכבה לפי הרמב"ן ראה, למשל, וולפסון (לעיל הערה 15), עמ' 147. להלן בפרקים השישי והשביעי ניווכח לדעת, שגישה זו שהביע הרמב"ן בגלוי השפיעה גם על ההגות היהודית בביזנטיון ובספרד.

שהניח אבן עזרא בפירוש התורה לרמב"ן? ודאי לא התעניין הרמב"ן בשאלה אם היה זה בית שור או טלה, אלא התייחס להורדת הרוחניות על צורה בכללה, כלשונו: 'ואיננו נכון בעיני, שלא נעשה העגל במלאכת חכמת המזלות להיות בצורתו חונה כבוד או הדבר, רק שעשו הצורה לכיון בעבודתה אל ענינה'.²¹ והרי בדרשה העמיד עצמו הרמב"ן כחושף סודותיו של אבן עזרא בסוגיית העגל, כלשונו: 'וראב"ע הולך על זה הדרך ועשה ממנו סוד, ואמת כי הוא דבר נעלם, ואני מגלה סודותיו'.²²

דומה כי תשובה המיוסדת על התפתחות דעותיו של הרמב"ן איננה תקפה במקרה זה. אף שככל הנראה קדם ההסבר ב'תורת ה' תמימה' לפירוש התורה, הרי בפירוש התורה עצמו קישר הרמב"ן את סוגיית העגל לעבודת התמונות, כפי שראינו לעיל. סביר יותר להניח, שהרמב"ן דחה את ההסבר האסטרולוגי והמגי הבלעדי. הוא סבר, כי חטא העגל איננו מתמצה בהנמקה האסטרולוגית-המגית בטהרתה. לשפע יש שני פנים, כאמור. הפן האסטרולוגי מבטא את דרכיו הנגלים של השפע, ואילו הפן הקבלי מבטא את הרובד הפנימי, העמוק והנעלה שלו. העמדת ההסבר על הפן הנגלה מחטיאה את הבחינה העמוקה של מעשה בני ישראל, ועל כן צריך לכונן גם לענין הנסתר, לאמור לבחינה הקבלית. הסבר כזה נרמז בסוגיות נוספות, כמו סוד האפוד והחושן ועניין הכופר, שנעסוק בו להלן.²³ מעניין לציין, שלמרות

21 הפירוש לשמות כ, ג (מהדורת שעוועל, א, עמ' תקז). דברים אלו נאמרים בעקבות הצגת פירושו של אבן עזרא, 'כי במקום הזה אלהים כבוד חונה בצורת גויה' (שם).
22 תורת ה' תמימה (לעיל הערה 18), עמ' קעג. על יחסו האמביוולנטי של הרמב"ן לר' אברהם אבן עזרא השווה עוד ג' שלום, הקבלה בגירונה (בעריכת י' בן-שלמה), ירושלים תשל"ו, עמ' 306; "Open Rebuke and Concealed Love" – Nahmanides and the Andalusian Tradition', *Rabbi Moses Nahmanides* (n. 9 above), pp. 16–23 et passim. מן הניתוחים שבאו כאן ניכר, שהיחס לאבן עזרא משקף ממד אזוטרי מסוים בכתיבת הרמב"ן. ראה להלן סוף סעיף ג.

23 אף כאן דחה הרמב"ן את ההסברה המגית והאסטרולוגית הבלעדית בדמות פירושו של אבן עזרא. 'סבר רבי אברהם להתחכם בענין האורים והתומים, ואמר כי הם מעשה אומן כסף וזהב והאריך בענינם כי חשב שהם על הצורות שיעשו בעלי הכוכבים לדעת מחשבת השואל ולא אמר כלום' (הפירוש לשמות כח, ל, מהדורת שעוועל, א, עמ' תעג). הרמב"ן הציע הסבר חלופי, המיוסד על שמות הקודש. אולם הוא טרח להבהיר, כי האורים והתומים 'הם סוד מסור למשה מפי הגבורה והוא

אריכות דבריו של הרמב"ן ופירושו הוא ראה במגיה סוגיה שהכתוב מצניעה. צא וראה: על השדים כתב הרמב"ן, כי 'הכתוב ירמוז ויקצר בתעלומות כאלה'.²⁴

אפשר אפוא להניח, שהרמב"ן היה מפרט הרבה יותר את ההיבטים התאולוגיים של המגיה האסטרלית, ואולם הקשרה הקבלי מנע ממנו לעשות זאת. הכתיבה האזוטית של הרמב"ן, שהתבטאה כאן בתוכחה מגולה ובאהבה מסותרת כלפי אבן עזרא, נועדה לאותת למבין, שהרובד המגיה האסטרלי ללא המשקע הקבלי העמוק איננו אפשרי, ויש בו החמצה של סוד העניין. מאחר שהיסודות הקבליים נסתרים אף הם בכתיבתו של הרמב"ן, הפכה המגיה האסטרלית לאחת הבחינות של האזוטריקה של הרמב"ן.

שורשים עתיקים

אימון הדגם המגיה-האסטרלי בהסבר חטא העגל מצטרף למקורות אחרים, שבהם הדגיש הרמב"ן את היות המגיה האסטרלית 'חכמה עתיקה'. מתוך דחיית המדע האריסטוטלי וביקורתיות כלפי הגישה הפילוסופית טען

כתבם בקדושה, והיו מעשה שמים' (שם, עמ' תעד). גרסת הרקנאטי היא: 'או היו מעשי שמים' (שם, הערה 91). כאמור, נראה שהרמב"ן זיווג את שני ההיבטים של אותו השפע, האסטרלי והקבלי, והביקורת על אבן עזרא מלמדת שהפן הקבלי הוא המניע העמוק והאוונטי יותר של השפע. אבן עזרא נעצר אפוא ברובד האסטרולוגי הנגלה של השפע. המונח שמים מופיע בכתבי הרמב"ן בהקשר זה בכפל משמעות: מחד גיסא הוא כינוי לעולם ה ש מ י מ י — 'הובר' שמים', ו'חקות השמים' (הפירוש לויקרא יט, יט); ומאידך גיסא הוא מבטא את הממד העל-שמימי: 'הכל בידי שמים (ברכות לג ע"ב) כי הוא אלהי האלהים עליון על הכל היכול בכל, משנה מערכות הכוכבים והמזלות כרצונו, מפר אותות בדים וקוסמים יהולל (ישעיה מד, כה)' (הפירוש לדברים יח, יג, מהדורת שעועל, ב, עמ' תכט). המונח שמים רמוז גם לממד קבלי ('על דרך האמת'), כפי שניכר מהפירושים לויקרא כו, יב ולדברים ה, כה (וראה וולפסון, לעיל הערה 15). זאת ועוד: לציון הכוחות האסטרליים השתמש הרמב"ן במינוחו של אבן עזרא כח עליון (הפירוש לבראשית א, יח, מהדורת שעועל, א, עמ' כג). אותו מונח הוא ייחד גם לשפע הספירות, בעקבות ספר הבהיר (שם לח, כט, עמ' ריט).

24 הפירוש לבראשית ד, כב (מהדורת שעועל, א, עמ' מו). וראה וולפסון (לעיל הערה

הרמב"ן, שהמדע האמתי זהה לחכמות הכישוף. וכה כתב בדרשת 'תורת ה' תמימה':

ואם כן, כל מי שיתחדש לו דבר כנגד התולדה, בין ע"י החרטומים ומכשפים בין ע"י נביא, מיד ידע ויאמין בחדוש. ומכאן תראה אכזריות ראש הפלוסופים [= אריסטו] וקשיו [= קשי עורפן] ימחה שמו, שהוא מכחיש כמה דברים שראו רבים וראינו אנחנו אמתתם ונתפרסמו בעולם, ובאותן הזמנים הקדמונים, כגון ימים של משה רבינו ע"ה, היו נודעים לכל, כי החכמות באותו הדור היו כלן רוחניות²⁵ כגון עניני השדים והמכשפים ומיני הקטרות למלאכת השמים, לפי שמחמת קרבתם לבריאת העולם ולמבול לא היה שום אדם מכחיש בחדוש העולם ולא ממרה באלוה, אלא שהיו מבקשין תועלת מצד עבודת השמש והירח והמזלות ועושין להם צורות לקבל כח עליוני, כי אפילו בין הפלוסופים כתוב בס' אלטלסמ"ש²⁶ שמביאים בצורות רוח ודבור, וכאשר קמו היננים, והם עם חדש שלא נחלו חכמה כאשר ביאר בעל ס' הכוזרי,²⁷ קם האיש הידוע [= אריסטו] ולא האמין רק במורגש וחפש חכמות מורגשות והכחיש הרוחניות, ואמר שענין השדים ומעשה הכשפים אפס ואין בעולם פעולה רק לטבעים, ודבר ידוע ומפורסם שאינם כן. ומכל מקום באותו זמן של משה רבינו ע"ה לא היה שום רשע ואפיקורוס כופר באלו.²⁸

נבחן את משמעותם של דברים אלו לאור יחסו הכללי של הרמב"ן לכישוף. שגיאתם של עובדי הכוכבים תאולוגית ולא ממשית. מבחינה זו ידיעת הכישוף ('חכמות רוחניות') היא הידיעה המקורית האוטנטית, והיא תופסת

25 כאן נתכוון הרמב"ן לתואר הנגזר מתרגום המונח המגי רוחאניא. ייתכן שהסתמך על תרגום מורה הנבוכים ג, כט, שממנו הרבה להעתיק ('אסתנזאל אלרוחאניא'. ראה דלאלה אלחאירין, מהדורת מונק-יואל, 'ירושלים תרצ"א, עמ' 378 ש' 17). והשווה ר' ישפה, 'הרמב"ן והערבית', תרביץ נו (תשמ"ח), עמ' 72-75.

26 כלומר טליסמאות.

27 על פי הכוזרי א, סג.

28 תורת ה' תמימה (לעיל הערה 18) עמ' קמז. על ביקורתו של הרמב"ן על הפילוסופיה ועל טיבה ראה לנגרמן (לעיל הערה 9); ד' שוורץ, הרעיון המשיחי בהגות היהודית בימי הביניים, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 106-107.

את מקום המדעים, שאותם פיתחו הפילוסופים. בתוך ידיעה זו בולטת המגיה האסטרלית ('מלאכת שמים'). אמתות הכישוף מסתמכת על הניסיון ועל המסורת הרבנית כאחד. 'ואנחנו לא נוכל להכחיש דברים יתפרסמו לעיני רואים, ורבותינו גם כן יודו בהם'.²⁹ חכמתו של שלמה המלך, החכם באדם, כללה את הכישוף. זאת ועוד: לדידו של הרמב"ן היה האל צריך להתערב התערבות פעילה כדי לבטל את כוחם של החרטומים מתוך חשש מכוחו הממשי של הכישוף שבידם. 'כי היה רצון מן הקב"ה לבטל מהם כחם ויכלתם מעתה'.³⁰ לפיכך תקף הרמב"ן את אבן עזרא על שלילת הממשות ממצעי כישוף, וקבע: 'ואם נתחסד בזה לשקר נודה לדבריו; אכן זאת המדה מגרעת היא לנו'.³¹ הווי אומר, ההידרשות למעשי כישוף לצורך תועלת היא מגרעת ופגם, הגם שאין לפקפק בממשות הכישוף. אף עבודת האלילים, הקשורה בדבריו קשר הדוק למגיה האסטרלית, עניינה ניצול החכמות המגיות לצרכים תועלתיים; איסורה מושתת על הקביעה, שהשפע הנבואי ממלא את מקום הרוחניות, ובקשת העתידות ועשיית הנסים תתמלאנה בידי הנביא.

בפסקה המובאת מדרשת 'תורת ה' תמימה' הדגיש הרמב"ן במיוחד את הורדת הרוחניות על צורות ואת המגיה הטליסמנית ('צורות לקבל כח עליוני'), אך שלל מכול וכול הבחנה בינה לבין אופנים אחרים של כישוף ('ענייני השדים והמכשפים') מבחינת עצם הממשות. עם זאת הכוחות של הכוכבים ממלאים מקום מרכזי בתאוריה של הכישוף נוסח הרמב"ן. וכה כתב:

ועתה דע והבן בענייני הכשפים, כי הבורא יתברך, כאשר ברא הכל מאין, עשה העליונים מנהיגי התחתונים אשר למטה מהן, ונתן כח הארץ וכל אשר עליה בכוכבים ובמזלות לפי הנהגתם ומבטם בהם כאשר הוא מנוסה בחכמת האיצטגנינות, ועשה עוד על הכוכבים והמזלות מנהיגים מלאכים ושרים שהם נפש להם, והנה הנהגתם מעת היותם עד לעולם ועד גזירת עליון [נ"א עליונים] אשר שם להם, אבל

29 הפירוש לדברים יח, ט (מהדורת שעוועל, ב, עמ' תכח).

30 תורת ה' תמימה, עמ' קמו.

31 שם, עמ' קמט. על שלילת הממשות מכישוף שאיננו בגדר מגיה אסטרלית במשנת אבן עזרא ראה לעיל עמ' 71.

היה מנפלאותיו העצומות ששם בכח המנהיגים העליונים דרכי תמונות וכחות להמיר הנהגת אשר למטה מהם, שאם יהיה מבט הכוכבים בפניו אשר כנגד הארץ טובה או רעה לארץ או לעם או לאיש, ימירו אותם הפנים העליונים עליו להפך במבט עצמו, כענין שאמרו תמורת ענג — נָגַע,³² ועשה כן להיותו הוא יתברך שמו 'מהשנא עדניא וזמניא' (דניאל ב, כא), 'קורא למי הים' לעשות בהם כרצונו 'והופך לבקר צלמות' (עמוס ה, ח) מבלי שנוי טבעו של עולם, ושיעשו הכוכבים והמזלות מהלכם כסדרן, ועל כן אמר בעל ספר הלבנה, החכם בנגרמונסי"א [=נקרמונסיה], כשהלבנה — והיא נקראת גלגל העולם — בראש טלה על דרך משל, ויהיה פני מזל פלוני, תעשה תמונה לדבר פלוני ויוחק בה שם השעה ושם המלאך הממונה עליה מן השמות ההם הנזכרים באותו הספר, ותעשה הקטרה פלונית בענין כך וכך, יהיה המבט עליה לרעה, לנתוש ולנתוץ ולהאביד ולהרוס,³³ וכאשר תהיה הלבנה במזל פלוני תעשה תמונה והקטרה בענין פלוני לכל טובה, לבנות ולנטוע. והנה גם זה הנהגת הלבנה בכח מנהיגה.³⁴

נמצאנו למדים, שהרמב"ן ראה באסטרולוגיה מפתח להבנת הכישוף בכללו, ובהורדת הרוחניות של הכוכבים על צורות ותמונות טכניקה מהותית של הכישוף. בכוחן של התמונות, המסמלות את המקור השמימי, לשנות את טיבם של השפע והכחות היורדים לארץ. הרמב"ן גרס, כי הנהגת העולם החומרי נובעת מגרמי השמים. מקור הכוח השמימי איננו ברור בכתבי הרמב"ן, והמונחים שנקט אינם נתפסים במובנם המדעי המדויק.³⁵ בפסקה

32 מיוסד על דברי ספר יצירה ב, ד 'אין בטובה למעלה מעונג ואין ברעה למטה מנגע'.
I. Gruenwald, 'Preliminary Critical Edition of Sefer Yezira', IOS 1 ראה
148 p. (1971). ובפירושו המיוחד לרמב"ן נכתב: 'ענג ונגע, הן הן האותיות' (כתבי
רמב"ן, ב, עמ' תנט).

33 על פי ירמיה א, י. וראה שם יח, ז; לא, כז.

34 הפירוש לדברים יח, ט (מהדורת שעוועל, ב, עמ' תכז). וראה F. Lelli, 'Le Versioni Ebraiche di un Testo Ermetico – il Sefer Ha-Levanah', *Henoch* 12
10 n. 150 p. (1990).

35 ניכר שהרמב"ן הותיר מקום נרחב לרובד התאוסופי בבחינת גורם עליון של השפעה.
ראה לנגרמן (לעיל הערה 9), עמ' 234–235. אף כאן ניתן להניח, שהרמב"ן זיהה את השפע הקבלי עם הכחות שמשפיעים שרי הכוכבים, כמו שנעשה בכתביו של המקובל ר' יהודה בן נסים אבן מלכה.

שלפנינו מזוהה מקור הכוח האסטרלי — 'מנהיגים, מלאכים ושרים' — כ'נפש הגלגל'; במקור אחר מקורות הכוחות השמימיים הם 'שרים [נ"א שדים] שוכנים באויר כמלאכים בשמים' ו'השכלים הנבדלים אשר הם נפש למזלות'.³⁶ זאת ועוד: השרים — שלדירו של הרמב"ן הם גופות שקופים העשויים מיסודות האש והאוויר או אוויר בלבד — מגלים את העתידות 'משרי המזלות השוכנים באויר'.³⁷ מה שברור הוא, שלכוכבים יש 'רוחניות' או 'כוחות' מנהיגים, שניתן למשכם במידה זו או אחרת של יעילות בעזרת צורות, תמונות וצלמים. קביעה זו היא מפתח להבנת הפעולה של אופני הכישוף נוסח הרמב"ן. נקל להבין, שהרמב"ן ייחס חשיבות גדולה לדבריו של אבן עזרא 'ובעבודת השם לשמור כח הקבול לפי המקום', שאותם הביא כעובדה מוגמרת בדרשה פומבית.³⁸ ועוד יותר יש להתרשם משיקוליו ההלכתיים המפותלים של הרמב"ן בניסיונו להתיר אופנים שונים של מגיה.³⁹ דיון העתיד להיות בעל השפעה חשובה ביותר על התפיסה השכלתנית של המגיה האסטרלית במאה ה-14 נערך בפרשנותו של הרמב"ן על טכניקת הכופר. כבר בדרשת 'תורת ה' תמימה' הביא הרמב"ן את הנמקת הקרבן ככופר בפירוש אבן עזרא לויקרא א, א, 'בתת < כל > חלק בעתו ימלט החלק', תוך העמדת הצורך ברובד פרשני נוסף, הוא הרובד הקבלי. אך טעמי הקרבן של אבן עזרא כשלעצמם הם בגדר דבר 'נאה וראוי לקבלו'.⁴⁰ תפיסה קיצונית של כופר מתגלה בפירוש הרמב"ן לשעיר המשתלח ביום הכיפורים. לדירו של הרמב"ן נועד הציווי לנתב את השפע ההרסני של מאדים לשעיר המוקרב, ועל ידי כך למנוע את חלוותו על ישראל. השעיר נעשה אפוא למאדים, בציווי אלוהי מובהק. ואלה דבריו:

36 הפירוש לשמות כ, ג (מהדורת שעועל, א, עמ' שצב, שצג). דומה כי אין להניח שהמונח נפש למזלות מתקשר למינוח נפש הגלגל כמניע הפסיכולוגי לתנועת הגלגלים, כבתפיסות הפריפטטיות. סביר להניח שזהו כינוי הכולל את הפונקציות של השכלים הנבדלים ורוחניות הכוכבים כאחת. על המודל המטאפיסי שהציע הרמב"ן ראה שטרן (לעיל סוף הערה 9), עמ' 241–242.

37 הפירוש לויקרא יז, ז (מהדורת שעועל, ב, עמ' צו). וראה T. Witton Davies, *Magic, Divination and Demonology among the Hebrews and their Neighbours*, Nottingham 1898, p. 96

38 דרשה על דברי קהלת, כתבי רמב"ן, ב, עמ' רב, על פי פירוש אבן עזרא לדברים לא, טז.

39 ראה תשובה, כתבי רמב"ן, א, עמ' שעז–שפא.

40 תורת ה' תמימה (לעיל הערה 18), עמ' קסד–קסה.

והנה התורה אסרה לגמרי קבלת אלהותם [של המלאכים, הם מקור הכוח של הגלגלים] וכל עבודה להם; אבל צוה הקב"ה ביום הכפורים שנשלח שער במדבר לשר המושל במקומות החרבן, והוא הראוי לו מפני שהוא בעליו, ומאצילות כחו יבא חורב ושממון, כי הוא העילה לכוכבי החרב והדמים והמלחמות והמריבות והפצעים והמכות והפירוד והחרבן,⁴¹ והכלל נפש לגלגל מאדים, וחלקו מן האומות הוא יָעֹשׂ, שהוא עם היורש החרב והמלחמות, ומן הבהמות השעירים והעזים, ובחלקו עוד השידים הנקראים 'מזיקין' בלשון רבותינו,⁴² ובלשון הכתוב 'שעירים', כי כן יקרא הוא ואומתו 'שעיר', ואין הכונה בשעיר המשתלח שיהיה קרבן מאתנו אליו חלילה, אבל שתהיה כונתנו לעשות רצון בוראינו שצונו כך.⁴³

הרמב"ן היה מודע לקרבה שבין שעיר המשתלח למעשי עבודת הכוכבים, אך מסיום הפסקה עולה, שהקביעה כי הטקס נעשה בציווי אלוהי מספקת אותו באופן מוחלט. המבדיל בין מעשה עבודה זרה לציווי האלוהי נעוץ בכוונת הלב בלבד.⁴⁴ אף בסוגיה זו הצביע הרמב"ן על שתי הבחינות שבהן מוסברת המצווה, הבחינה המגית-האסטרלית והבחינה הקבלית. 'והנה הענין מבואר זולתי אם תחקור מה ענין לשכלים הנבדלים ולרוחות בקרבן, וזה יודע

41 והשווה ללשונו של אבן עזרא: 'מאדים חם יבש שורף מזיק ומשחית, יורה על חורבן ובצורת ומוקדי אש והמרי והדמים וההריגה והמלחמה והמריבות והפרוד' (ראשית חכמה, מהדורת קנטרה, עמ' xlvi).

42 ראה ברכות ג ע"ב, ה ע"א ועוד. קישור השדים למדבר כמקומם הטבעי, שיש לו זיקה לשעיר המשתלח, רווח בספרות המגית. ראה למשל E. Bozóky, 'Mythic Mediation in Healing Incantations', in S. Campbell, B. Hall & D. Klausner (eds.), *Health, Disease and Healing in Medieval Culture*, London 1992, pp. 85-86.

43 הפירוש לויקרא טז, ח (מהדורת שעועל, ב, עמ' פט). הרמב"ן קבע, שפרה אדומה 'ענינה דומה לענין שעיר המשתלח להעביר רוח הטומאה' (שם, עמ' צ). לפרשנות קבלית שניתנה לסוגיה בידי חוג הפרשנים המקובלים במאה ה-14 ראה בהערותיו של ח' חנוך, הרמב"ן כחוקר וכמקובל, 'ירושלים חשל"ח, עמ' 414-427. על תופעת השעיר והקשרה לשדים ראה J. G. Frazer, *The Golden Bough* (abridged edition) New York 1981, II, pp. 182ff.

44 לשם כך נועד המשל, שלפיו מצווה האדון לתת מנה לעבדו, והנותן מקיים את ציווי האדון. ראה שטרן (לעיל סוף הערה 9), עמ' 247-249.

ברוחות בחכמת נגרוֹמנסי"א, ויָדַע גם בשכלים ברמזי התורה למבין סודם, ולא אוכל לפרש, כי היינו צריכים לחסום פי המתחכמים בטבע הנמשכים אחרי היָנוי אשר הכחיש כל דבר זולתי המורגש לו...⁴⁵ השותפות בין המגיה האסטרלית לקבלה כפולה אפוא: שתיהן מבארות את התופעה הדתית ברבדים שונים, ושתיהן מבטאות השקפת עולם אמיתית, בניגוד לתפיסה המדעית הפילוסופית, המקלקלת את השורה.

נמצאנו למדים, שבתפיסתו המגית-האסטרלית הותיר אבן עזרא חותם ניכר על גישת הרמב"ן. מתוך 'התוכחה הגלויה והאהבה המסותרת' שהפגין הרמב"ן כלפי אבן עזרא, כעדותו בהקדמה לפירוש התורה, משתייך התחום המגית-האסטרלי לאהבה, שגלויה הייתה בדרשת 'תורת ה' תמימה' והסתתרה בפירוש התורה, כאשר ביקר הרמב"ן את הסבר חטא העגל של אבן עזרא להלכה אך אימץ אותו למעשה. היחס לאבן עזרא הוא מן הסודות שהתלוו לפרשנותו המגית-האסטרלית של הרמב"ן. מאחר שהצבענו על זיקות הגומלין בין המגיה האסטרלית לקבלה, המשתקפות הן מבחינה עניינית והן מבחינה טרמינולוגית עקיבה, אך טבעי הוא שמעטה הסודיות יתפשט גם למגיה האסטרלית. גישתו של הרמב"ן ממשיכה את הקו האזוטרי של ריה"ל ואבן עזרא. לפי הרמב"ן הכישוף הוא בגדר מלאכה סודית המכסה על עומקים סודיים לאין שיעור, שהם התכנים הקבליים. אולם אין האזוטריות של הרמב"ן כאזוטריות של ריה"ל ואבן עזרא; הללו הסתייגו בדרך זו או אחרת מצורות אחרות של כישוף (ניחוש, העלאה באוב וכדומה), ואילו הרמב"ן ראה בהן חכמה קדומה. ומכאן הגישה הבוטה אך הבטוחה של הרמב"ן בסוגיות השעיר לעזאזל ופרה אדומה. כאמור, השפעת גישתו זו של הרמב"ן ניכרה בהגות השכלתנית של המאה ה-14, כפי שנראה להלן.

מקורות מגיים ערביים

ר' שם טוב אבן פלקירה היה בקיא היטב בספרות הערבית, ולאחרונה התחוויר שבקיאותו הקיפה גם מקורות מגיים.⁴⁶ בכתבים המונוגרפיים של

45 הפירוש לויקרא, שם, עמ' צא.

46 ראה R. Jospe, *Torah and Sophia – The Life and Thought of Shem Tov Ibn Falaquera*, Cincinnati 1987. מקורותיו הערביים של פלקירה נחשפו בעבודת הדוקטור של י' שיפמן, 'מורה המורה' לר' שם טוב בן יוסף פלקירה – ניתוח